

SAFEVİLER DÖNEMİ VE EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ A GENERAL OUTLOOK ON THE SAFAVID PERIOD AND LITERATURE

ASUMAN GÖKHAN

Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü
Asst. Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Persian Language and Literature
agokhan@atauni.edu.tr

ORCID ID: [orcid.org / 0000-0001-9073-9578](https://orcid.org/0000-0001-9073-9578)

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-Journal of Turkish Researches Institute
TAED-60, Eylül- September 2017 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-*Article Types* : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-*Received Date* : 15.07.2017
Kabul Tarihi-*Accepted Date* : 21.08.2017
Sayfa-*Pages* : 311-326
DOI- : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat3801>

www.turkiyatjournal.com
<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>
This article was checked by iThenticate.

SAFEVÎLER DÖNEMİ VE EDEBİYATINA GENEL BİR BAKIŞ*
A GENERAL OUTLOOK ON THE SAFAVID PERIOD AND LITERATURE

ASUMAN GÖKHAN

Öz

X / XVI. yüzyıl başlarında Şâh İsmail tarafından kurulan, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Batı İran'ı kapsayan, daha sonra da Horasan'a doğru gelişen Safevî Devleti, bu adı Safevî tarikatının kurucusu Şeyh Safiyuddîn-i Erdebilî'nin (ö. 735 / 1335) isminden almıştır. Safevî Devletiyle birlikte İran'ın İslâm tarihinde ilk defa bağımsız bir siyasî kimliğe kavuştuğu, bu kimliğin Kaçarlar dönemiyle pekiştiği ve günümüz İran Devleti'nin sınırlarının da bu dönemlerde olduğu söylenebilir. 907 / 1501'de Türkmen oymaklarının desteğiyle Akkoyunlular'a karşı kazandığı zaferin ardından Tebriz'e girip tahta çıkan Şâh İsmail kısa sürede İran'ın tamamını ele geçirmesi, İran saltanatlık düzeninin yeniden parlamasının yanı sıra İran milliyetçiliğinin işareti olarak İran'ın milletler topluluğuna girmesini sağlamış ve bu gün bile önemli ölçüde varlığını sürdüren bir siyasetin başlangıcının temeli olmuştur.

Fars Edebiyatı Safevîler'den önce en yüksek seviyesine ulaşmış, gerek şiirde ve gerekse nesirde mükemmel örneklerini vermişti. Ancak Safevîler'in yükselme döneminde bu parlak ilim ve edebiyat ortamı görülmez oldu. Bu bağlamda çalışmamızda dönemin tarihi ve siyasi durumuna kısaca değindikten sonra dönemin edebi gelişmelerinden, şiir ve nesir özelliklerinden bahsedeceğiz. Ayrıca dönemin siyasi yapılanmasının edebiyat üzerine yaptığı etkiye değinmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İran, Safevîler, Edebiyat, Şiir, Nesir

Abstract

The Safavid Empire, which was founded by Shah Ismail in the beginning of the 16th century, covered East Anatolia, Azerbaijan and West Iran and expanded towards Khorasan, takes its name from Sheykh Safi al-Din of Ardabil (d. 735 / 1335) who is the founder of order of Safaviyeh. It can be said that Iran reached an independent political identity for the first time in Islamic history through the Safavid Empire, this identity became stronger through the Qajars and the borders of contemporary Iran State took shape in these periods. The fact that Shah Ismail, who entered Tabriz and ascended the throne after his victory against Aq Qoyunlu with the support of Turkmen tribes in 907 / 1501, captured the whole Iran in a short time ensured Iran to enter the community of nations as a sign of Iran nationalism as well as shining of Iran sultanate order. And it became the basis of the beginning of a policy which mainly continues its existence even today.

The Persian literature had reached its peak and had given its perfect examples in poetry and prose before the Safavids. Yet in the rise of the Safavids, this bright atmosphere of knowledge and literature was not seen. In this sense, after shortly mentioning the historical and political status of the period we will deal with the literary developments, features of the poetry and prose. We will also try to deal with the influence of the period's political structuring on literature.

Key Words: Iran, Safavids, Literature, Poetry, Prose

* Bu makale, Asuman Gökhan tarafından hazırlanan "Fasîhî-yi Herevî, Hayatı, Divanının Tenkitli Metni ve Tahlili" isimli Doktora tezinden üretilmiştir.

Tarihî ve Siyasî Durum

III. / IX. yüzyılın ortalarından sonra İran'da Saffârîler, Sâmânîler ve Deylemler gibi bir dizi yönetimler zinciri ortaya çıktı. Bu birkaç hanedan her ne kadar belli ölçülerde bağımsızlıklara ulaşılsalar da yine de tam bağımsız olamadılar ve hilafet idaresinin emrinde yönetimlerini sürdürdüler. Kendilerinin halifeler tarafından görevlendirildiklerini ve onların yardımcısı olduklarını kabulleniyorlardı. Bunların ardından memleketin tamamını hâkimiyetleri altına alan bir takım şahlar yönetime geldi ve bir dereceye kadar bağımsız da oldular. Söz konusu şahlar, çoğunlukla Türk ve Tatar asıllıydılar. (Humâyî, 1375 hş.: 282)

Bu şekilde İslâm'dan sonra Safevîler'e kadar İran asıllı emir ve melikler hiçbir zaman Sâsânîler dönemi İran coğrafyasının tamamını kendi hakimiyetleri altına alamadılar. İran'ın tamamını ele geçirenler İran asıllı değildi. Fakat Safevî şahları İran asıllı idiler. Sâsânîler'den gelen İran'ı bir uçtan bir uca tek bir yönetim altına alarak idare etmeği başardılar. İran'ı bütünüyle diğer devletlerin tamamından seçkin, ayrıcalıklı ve İranlılar'ı da diğer bağımsız milletlerin karşısında görüş birliğine sahip bir halk haline getirdiler. İranlı yönetim erki, Türk ve Arap milletleri karşısında bağımsızlık bayrağını çekti ve memleket, merkezî hükümetin gücü ve nüfuzu bakımından Sâsânî dönemi İran'ına benzedi. İranlılar İslâmîyet'in ülkelerine girişinden beri Şiiliğe ve Ali taraftarlığına eğilimliydi. Deylemler döneminde (932-1056 / 1523-1646) her ne kadar Şiilik güçlü bir taraftar kitlesi bulduysa da hiçbir zaman İranlılar hilafet devleti ve Osmanlı İmparatorluğunun etkin gücü karşısında Şii mezhebinin bağımsızlığını tam olarak açığa çıkaramadılar. Safevîler, İranlıların millî bağımsızlıklarının esasını Şiilik temelleri üzerine kurdu ve yükselttiler. İran'ı yabancı sultanların etkisi altından tamamen çıkardılar. Safevîler'in en büyük hizmetlerinden biri de İran millî kimliğini IX. / XV. yüzyıldan sonra yeniden canlandırmalarıydı. Bu gün İran'ın sahip olduğu bağımsızlık önemli ölçüde Safevîler'in bu büyük hizmeti sonucudur. (Humâyî, 1375 hş.: 282)

Safevîler dönemi, İran tarihinde iyi ve kötü yönleriyle daha sonraki devreleri tamamıyla etkisi altında bırakan önemli bir dönemdir. Bu dönem ve meşrutiyete kadar izleyen süreç, iniş ve çıkışlarıyla iyi ve kötü yönlerinin iç içe bulunduğu bir zıtlıklar yumağı olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu hanedanın egemenliği süresince Şâh İsmail (salt. 907-931 / 1501-1524), Şâh Abbâs-i Safevî (salt. 996-1038 / 1588-1628) ve Nâdir Şâh-i Afşâr (salt. 1148-1736 / 1160-1747) gibi şahsiyetlerin askerî ve siyasî alanlardaki başarıları, savaşçılıkları ve zaferlerinin yanı sıra buldukları makamlara lâyık olmayan sorumsuz kişilerin hükümdarlıkları, bozguncuların etkisi ve dar görüşlü tutucu kesimlerin liderlikleri de söz konusuydu (Safâ, 1371 hş., V / I: 5-6).

O dönemde millî birliğin oluşmasıyla ve Arapların baskısı sonucu kaybolmuş olan İran'ın bütünlüğü ve merkezîyetçiliği yeniden canlandı. Ancak aynı zamanda güçlerini bilinçsizce kullanmaları, sığ bilgili ve şekilci bilginlerin hâkimiyetleriyle İran'da düşünce ve edebiyat alanındaki gerilemenin yeni döneminin temelleri de atıldı. Bu dönem, Safevî Devleti'nin yıkılması önemli etkeniyle bile sona ermeyecek, aksine çok uzun bir süre devam edecektir. Yine bu dönem, Şâh İsmail'in oluşturduğu sert disiplin ve otoriteyle, Büyük Şâh Abbâs'ın başlatıp yaygınlaştırdığı asil toplum ve saray düzeni İran tarihinin iyi dönemlerinden biri sayılmıştır. Fakat bunun yanı sıra II. Şâh İsmail (salt. 983-984 / 1576-1577), Şâh Sultan Muhammed-i Hudâbende (salt. 984-995 / 1577-1587), Şâh Safi (salt.

1038-1051 / 1629-1642), Şâh Sultan Hüseyin (salt. 1105-1134 / 1694-1722), II. Şâh Tahmâsb (salt. 1135-1144 / 1723-1732) gibi padişahlar ve Nâdir Şâh'ın saltanatının son döneminde ortaya çıkan düzensizlikler, katliamlar ve hukuk ihlalleri gibi durumlar tarihin hoş gitmeyen dönemlerinden sayılır (Safâ, 1371 hş., V / I: 5-9).

Devletin oluşum aşamasında Safevîler'in küçük dâhisi Şâh İsmail, İmam Mehdî tarafından görevlendirildiğini iddia edip saltanat tahtına, kılıç, taç ve fermana sahip olarak hepsi Ehl-i sünnet olan dönem padişahlarına başkaldırıp bunu dinî bir ayaklanma ve dinsel bir görev şeklinde gösterdi ve her yaptığının imamların tarzına uygun ve "Sâhibu'l-emr'in (İmam Mehdî)" irade ve hükmüyle olduğunu iddia etti. Sonra bu iddiaları o ve oğlu Tahmâsb rüyalarında kendilerince savaş emirlerini dinî liderlerden aldıkları ve kumandanlara bildirdikleri şeklinde sürdürdüler (Safâ, 1371 hş., V / I: 9-10). Yavaş yavaş bu iddialar öylesine ciddileşti ki; Safevî şâhları tahta imamlar tarafından inançlarının gereğiymiş gibi atandı. Özellikle dönemin din bilginleri de Safevî padişahlarıyla aynı görüşü paylaşıp onları izleyerek Şâh İsmail ve diğer hükümdarların padişahlıklarının onayı hakkında bir takım büyüklere ait olduğunu ifade ettikleri sözleri yaymaya başladılar. Bu inanç Safevî döneminin sonuna kadar tam anlamıyla geçerliliğini korumakla birlikte siyasî, sosyal, dinî ve düşünsel eylemlerin odak noktası da oldu (Safâ, 1371 hş., V / I: 10-11).

Böylece çağlar boyunca büyük imparatorlukların bir parçası durumunda ya da küçük hanedanların elinde bölünmüş bir halde bulunan İran coğrafyasının 906 / 1501 yılında Şâh İsmail tarafından kurulmuş olan Safevîler idaresiyle birlikte İslâm tarihinde ilk defa müstakil bir siyasî kimliğe kavuştuğu söylenebilir. Bu süreçteki en temel faktör, Safevîler'in on iki imam sevgisini esas alan Gulât Şiîliği devlet politikası olarak benimsemesi ve bunu İran coğrafyasına empoze etmesinde yatmaktadır. Zaman içerisinde Gulât-ı Şîa'nın yerini İsnâaşeriyye Şîası'nın alması ve Kaçarlar döneminde hâkimiyetini pekiştirerek müesseseseleşmesiyle birlikte bu yeni kimlik İran'da iyice yerleşmiştir (Üstün, 2000, XXII: 400).

Şâh İsmail 906 / 1501'de Türkmen oymaklarının desteğiyle Akkoyunlular'a karşı kazandığı zaferin ardından Tebriz'e girip tahta çıkarak kısa sürede İran'ın tamamını ele geçirdi. 908 / 1503 yılında Hemedân civarında kalan Akkoyunlu kuvvetlerini de mağlup ederek Orta ve Güney İran'ı zapt etti. 909 / 1504'te Mâzenderân, Cürçân ve Yezd'i aldı. 910-913 / 1505-1507 yıllarında Diyarbakir'i topraklarına kattı. 914 / 1508'de ise Bağdat ve Güneybatı İran'ı aldı. 915-916 / 1509-1510'da Şirvan ve Horasan'ı ele geçirdi (Üstün, 2000, XXII: 400).

X.-XVI. yüzyıl boyunca Safevîler doğuda Özbekler, batıda Osmanlılar'la mücadele etmek zorunda kaldılar. Safevîler'in Gulât-ı Şîa'yı ideoloji olarak benimsemesi ve bu tür inançlara sahip Anadolu'daki geniş Türkmen kitlelerinin Safevî davasına sarılması onları Osmanlılar'la karşı karşıya getirdi. Bu karşılaşma sonucu Yavuz Sultan Selim Çaldıran'da Şâh İsmail'i ağır bir yenilgiye uğrattı (920 / 1514). Çaldıran mağlubiyetiyle Diyarbakir'i kaybeden Safevîler'in zararı aslında bundan daha büyüktü. Çünkü Şâh İsmail'in yenilmezliğine olan inancı yıkılmıştı. Bağlıları için İsmail hem bir "sultan" hem de "mürşid-i kâmil" idi. Çaldıran hezimetleriyle bütün bu inanışlar kökünden sarsıldı. Safevî hânedanına destek veren Türkmen aşiretleri kendi aralarında bir güç mücadelesine girdikleri gibi bürokrasiyi ellerinde bulunduran Farslar'la de çekişmeye başladılar. Şâh İsmail'in 930 / 1524 ölümünün hemen ardından birbirine rakip olan bu aşiretler çatışmaya

koyuldu ve 932 / 1526'da aşiretler arasında bir iç savaş meydana geldi. Babasının yerine on yaşında tahta geçen I. Tahmâsb başlangıçta otorite kuramadı, devlet tamamen askerî kademelerinin eline geçti. Aşiretlerin kendi aralarındaki mücadele, Tahmâsb'ın 940 / 1533-1534 yılında Şâmlû aşiretinin reisi ve devletin gerçek anlamda yöneticisi durumundaki Hüseyin Han Şâmlû'yu idam ettirmesiyle son buldu (Üstün, 2000, XXII: 400).

Tahmâsb'dan sonra İran tekrar iç karışıklıklarla sarsıldı. Kısa süreli olarak tahta çıkan II. İsmail ve Muhammed-i Hudâbende dönemleri çalkantılarla geçti. Şâh I. Abbâs döneminin başlamasıyla (995 / 1587) Safevî Devleti yeniden toparlandı ve en parlak çağını yaşadı. İlk dönem Safevî Devleti'nin vasıfları terk edilerek bütünüyle yeni baştan yapılanmaya gidildi. Şâh Abbâs'ın gerçekleştirdiği yeniliklerin başında, hidayete ermiş Gürcüler'den oluşan gulâmlar birliğinin oluşturulması gelmektedir. Tahmâsb zamanında başlatılmış olan bu düzenleme, Türkmen unsurlarının devlet içindeki üstünlüğünü ve etkisini ortadan kaldırmayı hedefliyordu. I. Abbâs, bu politikayı hızlandırarak eyalet valiliklerine ve yüksek mevkilere bu gulâmları tayin etti. Abbâs'ın tahta çıkmasından on yıl sonra Safevî ordularının başına Ermeni asıllı Allahverdi Han geçirildi. Bu dönemde Kafkaslar'dan çok sayıda gulâmın getirilmesiyle etnik ve sosyal yapıda önemli değişimler yaşandı. İran daha da kozmopolit bir kültür yapısına bürünmüş oldu. Yeni askerî birliklerle Şâh Abbâs, hem doğuda Özbekler'e hem de batıda Osmanlılar'a karşı başarılar kazanmaya başladı. 1006 / 1598 yılında Özbekler'den Herât'ı geri aldı. 1011 / 1603'te Osmanlılar'a karşı girişilen seferlerle Tebriz'e girdi. Aras Nehri sınır haline getirildi. Bağdat egemenlik altına alındı (Üstün, 2000, XXII: 400).

I. Abbâs döneminde uygulanmaya başlanan toprak sisteminin kökünden değiştirilmesi işlemi yeni karışıklıklara yol açarak Safevîler'i derinden sarstı. Öte yandan On İki İmam Şîî fıkhı ve politik teorisindeki değişim ve gelişmeler, din adamlarının İran'da giderek büyük siyasî güç haline gelmelerini sağladı. Her ikisi de harem entrikalarıyla tahta çıkmış son Safevî şâhları Süleyman (1076-1105 / 1666-1694) ve Hüseyin Mîrzâ (1105-1134 / 1694-1722) zamanında gerileme iyice hız kazandı (Üstün, 2000, XXII: 401).

Bütün bu faktörlerle gerileme sürecine giren Safevîler sonunda doğudan gelen baskılara karşı dayanamadılar. Daha önce Safevîler'e bağlı olan Gılcayî Afganlıları lideri Mîr Veys isyan ederek Kandahar'ı ele geçirdi. Bunu Abdâlî Afganlılar'ın isyanı takip etti. Mîr Veys'in yerine geçen Mîr Mahmud 1131 / 1719 yılında bir muhalefetle karşılaşmadan Kirman'a girdi. İki yıl sonra daha büyük kuvvetlerle gelen Mahmud İsfahan'a yürüdü: altı ay kadar muhasaranın ardından şehri Sultan Hüseyin Mîrzâ'dan teslim alarak tahta oturdu. İran'daki karışıklığı fırsat bilen Ruslar, 1135 / 1723'te Derbend ve Bakü'yü ele geçirmişlerdi. Kısa bir süre sonra da Osmanlılar Azerbaycan'a girdiler. 1139 / 1727'de Osmanlılar'la anlaşmaya mecbur kaldı. (Üstün, 2000, XXII: 401).

Safevî hânedanını yeniden ihya etmeye üzülen II. Tahmâsb'ın yanında yer alıp kendini "Tahmâsb Kulî" olarak ilân eden Afşar aşiretinden Nâdir Han, Afganlılar'ı mağlûp ettikten sonra 1142 / 1730 yılında İsfahan'ı ele geçirdi ve II. Tahmâsb'ı tahta oturttu. Bu tarihten itibaren beş yıl boyunca giriştiği savaşlarla Nâdir, Osmanlılar'a kaptırılan bütün toprakları geri aldı (Üstün, 2000, XXII: 401).

Aynı şekilde Ruslar'la da başarılı bir şekilde mücadele ederek 1148 / 1735 tarihli Gence Antlaşması ile Derbend ve Bakü'yü geri aldı. Bu arada Nâdir, 1144 / 1732 yılında

II. Tahmâsb'ı azlederek yerine onun oğlu III. Abbâs'ı tahta çıkardı. 1149 / 1736'da Abbâs'ı da tahttan indiren Nâdir, kendisini Afşar hânedanının ilk şâhı olarak ilân etti. Fiilen 1134 / 1722'de çökmüş olan Safevî Devleti böylece son bulmuş oldu. Nâdir, Hindistan seferindeyken İsfahan'daki Safevî hânedanı üyelerinin öldürülmesiyle de Safevî dönemi kapandı (Üstün, 2000, XXII: 400).

Safevîler Dönemi İran Edebiyatı

Fars Edebiyatının ele aldığımız bu dönemi, 907-1148 / 1502-1735 yılları arasındaki edebî gelişmeleri kapsar. Safevîler dönemi, her ne kadar siyasî ilerlemeler, medenî gelişmeler, ekonomi ve sanat alanlarındaki gözle görülür genişlemelere ortam hazırlaması açısından İran tarihinde önemli devrelerden sayılsa da, bilim ve edebiyat bakımından o kadar da parlak değildir. Fars Edebiyatı, Safevîler döneminde bazı özel alanlarda ilerleme kaydetmekle birlikte genel olarak gerilemeye yüz tutmuştur (Zerrînkûb, 1380, X: 570).

Safevî sultanları şiir ve şairlere o kadar önem vermiyorlardı. Özellikle şairlerin methiyeciliğinden hoşlanmıyorlardı. Mesih-i Kâşî, Şâh Abbâs'ın yardım ve ilgisinden ümitsizliğe düşünce İran'ı terk etti ve Ekber Şâh-i Gurgânî'nin sarayına gitti. Muhteşem-i Kâşî, Şâh Tahmâsb'a methiye niteliğinde bir şiir yazıp sundu. Ancak memdûhu ona bir ödül vermemekle birlikte genellikle yalana, dalkavukluğa dayalı bu türden şiirlere de "Onun yalanı onun en güzeldir" sözüyle nefretini açıkça göstermiş ve o şöyle demiştir: "Ben, şairlerin dillerini beni methetmeğe bulamalarına razı değilim. Ehl-i beyti öven kasideler söylesinler." Sonunda Muhteşem, düşünce şeklini değiştirdi. Ondan sonra sultanlara methiye yazmadı ve şairlik gücünü dinî konularda, imamların menkıbeleri ve mersiyelerde kullandı. Bu sözlere dikkat edildiğinde Safevî sultanlarının düşüncelerinden bir takım örnekler şairlerde ve onların methiye ve gazellerinde açıkça görülür. Bu düşünce yaklaşık olarak o dönem hânedanlarının genelinde görülür. Sadece Şâh Tahmâsb'a özgü değildir. Bu nedenle Safevîler zamanında imamlara mersiye söyleme tarzı zirveye ulaşmıştı. (Safâ, 1373 hş.: 79) Belki de Ali Kulî-yi Selim'in söylediği şu beyitten anlaşılacağı gibi bu durum böylesi uygunsuz bir çevreden dolayı oluşan sıkıntı sonucu olmuştur:

"İran'da mükemmel bir eğitim düzeni yoktur; Hindistan'a gelmeden kına renk vermedi."

(Mu'temen, 1371 hş.: 174)

Safevî şahları tarafından ortaya konulan bu ilgisizlik karşısında Hint Gurganî sultanları özellikle Cihângîr Şâh, Ekber Şâh, Şâh Cihân ve aynı şekilde tamamı vezin bilgisine sahip, şairlik tekniğine aşina ve edebî eleştirmen olan Ebu'l Feth-i Gilânî, Abdurrahîm-i Hânân ve Zaferhân gibi emirler Fars Edebiyatına dikkate değer önem veriyor ve çok yakın ilgi gösteriyorlardı. Şair ve ozanlara değerli ödül ve hediyeler bağışlayarak teşvik ediyorlar, onları saraylarına çekiyorlardı. Böylece Hindistan yavaşı yavaş Fars şiir ve edebiyatının önemli merkezlerinden birine dönüştü ve İran'ın şiir ve zevk sahiplerinin dikkatini çekti. Bu dönem şairlerinden bir çoğu vatanlarını terk ederek Hindistan'a yerleşti (Mu'temen, 1371 hş.: 174).

Bu bağlamda Safevîler zamanında Fars edebiyatı hâmilelerini daha çok Hindistan saraylarında bulmak mümkündür. Özellikle Zahîruddîn Bâbü'r'ün (salt. 932-936 / 1526-1530) Hindistan'a saldırıp Hint Gurganîler Devleti'ni kurduğu 932 / 1526'dan itibaren

yıllarca İran'ın dışında İranlı bir devlet, İran devlet adamlarının eliyle İranlılar'ın geleneklerini ayakta tutmak için gerekli ortam ve şartları hazırladı (Zerrinküb, 1380, X: 570).

Bâbürlüleri hânedanına mensup hükümdarlardan Bâbü (salt. 932-936 / 1526-1530), Ekber Şâh (salt. 963-1013 / 1556-1605), Nûreddîn Cihângîr (salt. 1013-1036 / 1605-1627) ve Şâh Cihân (salt. 1036-1068 / 1627-1658)'in sarayları bir bakıma Safevî yöneticilerinden bekledikleri destekleri göremeyip sultanlardan yüz bulamayan şair, edip ve sanatkârların toplandıkları bir sığınak haline geldi. Sadece Ekber Şâh'ın sarayında çoğu İranlı olan yaklaşık iki yüz şair vardı. Altı yıl boyunca Hindistan ve ona bağlı şehirlerde kalan Sâib-i Tebrizî şöyle diyor:

“*Hindistan'ı nasıl övmem, çünkü bu kara toprakta benim şöhetimin alevi yalazlandı.*” (Mu'temen, 1371 hş.: 174)

Bâbürlüleri sarayında resmî dil Farsça olduğu için hükümdarların teşvikiyle kaleme alınan tarih konulu eserler, tezkireler, sözlükler ve edebiyatla ilgili eserlerin yanı sıra birçok Hintçe kitap da Farsça'ya çevrildi. Resim ve sanatı himaye etmekten çok dinî ilimlere değer veren Evrengzîb'in *Ruka'ât-ı 'Âlemgîr* adını taşıyan mektupları sade ve akıcı Farsça'nın güzel örnekleri arasında yer alır. Geçici bir süre için gidip tekrar İran'a dönen veya Hindistan'a gidip bir daha dönmeyen şairler arasında Orfî-yi Şîrâzî (ö. 999 / 1590), Muhammed Rızâ Habûşânî, Nazîrî-yi Nîşâbûrî (ö. 1021-1022-1023 / 1612-1613-1614), Zuhûrî-yi Turşîzî (ö. 1024-1025-1026 / 1615-1646-1617), Melik-i Kummî (ö. 1024-1025-1026 / 1615-1616-1617), Âkâ Sâfî-yi İsfahânî, Hayâtî-yi Gîlânî (ö. 1015 / 1606), Murşid-i Burûcerdî (ö. 1030 / 1621), Cihângîr'in meliküşşuarâsı Tâlib-i Âmulî (ö. 1035-1036 / 1626-1627), bir süre Âstân-i Kuds-i Rezevî'nin hazinedarlığını yapmış olan ve Hindistan'a gittikten sonra Şâh Cihân'ın saray şairleri arasına giren Kudsî-yi Meşhedî, Kelîm-i Kâşânî (ö. 1061 / 1650), Yahudi asıllı Saîdâ-yi Sermed-i Kâşî (ö. 1070 / 1660) ve Sâib-i Tebrîzî'nin adları verilebilir (Tokmak, 2000, XXII: 422-423).

Hintliler'den Farsça eserler veren pek çok şair yetişmiştir. Emîr Husrev-i Dihlevî'den sonra Hindistan'da yetişen en ünlü şair divanı, hamsesi, ahlaka dair Arapça *Mevâridü'l-kelim* adlı eseri ve noktasız harflerle kaleme aldığı *Sevâtî'u'l-ilhâm* adlı bir tefsiri olan Ekber Şâh'ın meliküşşuarâsı Feyzî-yi Hindî, Evrengzîb'e intisap eden, *Nağme-i Çehâr Çemen* adlı eserin sahibi Brahman mahlaslı Çondarbhân-ı Lâhûrî, Ganî-yi Keşmîrî, *'Azîz u Şâhid* adlı mesnevisiyle tanınan Ğanîmet-i Goncâhî, Nasr Ali ve Bâbürlüleri döneminin son ünlü şairi, Sebk-i Hindî'nin önde gelen temsilcisi olan ve kaside, gazel, mesnevilerinden başka *Ruka'ât*, *Nikât* ve *Çehâr 'Unsur* adlı mensur eserleri de bulunan Bîdîl-i Azîmâbâdî bu grubu oluşturur (Tokmak, 2000, XXII: 422-423).

Şâh İsmail'in oğlu Sâm Mîrzâ'nın *Tuhfe-yi Sâmî'si*, Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-nefâ'is*'i, Takî-yi Kâşî'nin *Hulâsatu'l-eş'âr ve Zubdetu'l-efkâr*'ı, Kâdî Nûrullâh-i Şuşterî'nin *Mecâlisü'l-mu'minin*'i, Emîn Ahmed-i Râzî'nin *Heft İklîm*'i, Ali b. Mahmûd el-Huseynî'nin *Bezmârâ'sı*, Mollâ Abdunnebî-yi Fehrûzamânî'nin *Tezkire-yi Meyhâne'si*, Vâleh-i Dağîstânî'nin *Riyâzu's-su'arâ'sı* ve Âzâd-i Bilgrâmî'nin *Hizâne-yi 'Âmire'si* bu dönemde yazılmış önemli tezkire türü eserlerdir (Tokmak, 2000, XXII: 423).

Cemâluddîn-i Hüseyin-i İncû'nun *Ferheng-i Cihângîrî*, Surûrî-yi Kâşânî'nin *Ferheng-i Surûrî'si*, Muhammed Huseyn b. Halef-i Tebrîzî'in'in *Burhân-i Kâtî*'ı ve

Abdurreşid b. Abdulğafür et-Tatavî'nin *Ferheng-i Reşîdî'si* bu dönemde yazılan sözlüklerdir (Tokmak, 2000, XXII: 423).

Yine Hândmîr'in *Habîbu's-siyer'i*, İbn Bezzâz'ın *Safvetu's-safâ'sı*, Hasan-ı Rûmlû'nun yazdığı *Ahsenu't-tevârih'i*, İskender Beg-i Munşî'nin kaleme aldığı *Târîh-i 'Âlemârâ-yi 'Abbâsî'si* Safevîler döneminde yazılmış önemli tarih kitaplarıdır (Tokmak, 2000, XXII: 423).

Diğer taraftan İran içerisinde Safevî padişahlarının desteğiyle Türk kültür ve dilini yaymak için uygun bir çevre oluştu. Çağatay ve Azerbaycan Türkçesi'yle diğer lehçelerde ortaya konulan ürünlerle Türk Edebiyatı yaygınlaştı (Zerrînkûb, 1380 hş., X: 570-571). Sarayda egemen zümre arasında ve İran'ın Türklerle meskûn kısımlarında Türkçe'nin yalnız konuşma dili olarak değil edebiyat ve hatta diplomasi dili olarak da kullanıldığı görülür. Safevî hânedanının ve devlet ileri gelenlerinin menşe ve kültür bağları sebebiyle Türkçe'ye ve Türk edebiyatına ilgi duyması pek doğaldır. Bu devrede Azerî Edebiyatının da bir gelişme çağı yaşadığı görülür. Bir taraftan Osmanlı, diğer taraftan Çağatay edebî mahsullerinin kuvvetli etkisi altında yetişen ve Azerî lehçesiyle şiirler yazan şairler, yalnız İran'daki Türk bölgelerinde değil, Osmanlı ülkesinde de tanınmış ve ilgi görmüştür. Örneğin: *Dîvân'ı* ve *Leylâ vu Mecnûn* gibi eserleriyle Fuzûlî, yalnız Azerî edebiyatını değil, Osmanlı Edebiyatını da büyük ölçüde etkilemiştir (Büyük İslâm Tarihi, 1988, IX: 550-551).

Devrin belki de en önemli özelliklerinden biri, Fars Edebiyatının İran dışında ve özellikle de Hindistan'da daha çok sultan sarayları olmak üzere tutunacağı uygun bir ortam bulmasından sonra yaygınlaşması, ilerleyen zamanla İran dışında da Farsça yazan çok sayıda edip ve şairin yetişmesidir (Tokmak, 2000, XXII: 422).

Nâdir Şâh İran hükümdarı olduğu, ancak padişahlığı uzun sürmediği ve yönetim Zend hânedanından Kerîm Hân Zend'in eline geçtiği Safevîler'in son zamanlarında ise ülkede güven ortamının neredeyse tamamen ortadan kalktı. Bu iki hükümdar döneminde Vâleh-i Dağîstânî, daha sonra "bâzgeşt-i edebî: *edebiyatta eskiye dönüş*" adıyla anılacak olan akımın öncüsü Mîr Seyyîd Ali Muştâk-ı İsfehânî, Hazîn-i Lâhîcî, Lutf Ali Beg Âzer, Hâtif-i İsfehânî, Sabâ-yi Kâşânî gibi şair ve edipler kurtuluşu eski şair ve ediplerin üslubuna dönmekte buldular. Aynı şekilde Mehdî Hân b. Muhammed Nâsır-ı Esterâbâdî'nin *Cihânguşâ-yı Nâdirî* ve *Durre-yi Nâdire'si*, Ebû'I-Hasan Muhammed Emîn-i Gulistâne-yi İsfehânî'nin *Mucmelu't-tevârih'i* ve Ali Rızâ b. Abdülkerîm-i Şîrâzî'nin *Târîh-i Zendîyye'si*, Lutf Ali Beg Âzer'in *Âteşkede'si*, Hazîn-i Lâhîcî'nin *Tezkire-yi Hazîn'i* Nâdir Şâh ve Kerîm Hân Zend dönemlerinde kaleme alınmıştır (Tokmak, 2000, XXII: 423).

Bu bağlamda Safevîler döneminde ilim ve sanat hayatına egemen olan siyasî-dinî güç, yalnız Sünniliği değil, sûfi hareketleri de takip ederek her türlü hür düşünce tezahürlerini önlemiştir. Bunun için İran'da "Müctehid" denilen ve yalnız Şîî fıkhiyla meşgul olanların sayısı gittikçe artmıştır. Safevî devrinin ünlü bilginlerinden Bahâî (ö. 953-1030 / 1547-1621), Mîr Dâmâd (ö. 1039 / 1630), onun talebesi ve daha sonraki Şîa ilâhiyatçılarının üstadı Mollâ Sadrâ (ö. 1049 / 1640) Şîî doktrinini ileri gelenlerindedir. Bunlardan başka «Muallim-i sâlis» ünvanıyla bilinen ve çok yönlü bir bilgin olan Emir Gıyâsuddîn Mansûr b. Mîr Sadruddîn Muhammed el-Hüseynî eş-Şîrâzî (ö. 948 / 1542), Şâh Tahmâsb Devrinde bir müddet sadaret makamında

bulunmuş, sonra bu görevinden ayrılarak Şiraz'a yerleşmiş ve burada eserlerini yazmaya başlamıştır. Şeyh Bahaî, devrinin meşhur ulemasından tahsil görek özellikle matematik ve tıpta üstün bir seviyeye ulaşmış, Şîî fikhına ait Farsça yazdığı *Câmi'-i Abbâsî* isimli eserini Şâh I. Abbâs'a ithaf etmiştir. Hadis ve tefsirle de uğraşan Bahaî'nin asıl şöhreti matematik ve astronomi sahasında olmuş, bu konularda birçok eser vermiştir. Sarayın ve devlet ricâlinin fıkıh ulemasına rağbet etmesi, diğer ilimlerle uğraşanların dış ülkelere göç etmelerine yol açmış ve bunun neticesi olarak İran'da fıkıh dışındaki ilimler fazla gelişmemiştir (*Büyük İslâm Tarihi*, 1988, IX: 550-551).

Safevîler Döneminde Şiir

IX./XV yüzyılın başlarından XII./XVIII. yüzyılın ortalarına kadar süren dönemde Fars şiiri aşamalı bir şekilde ilerleme göstermiş, önemli dönüşüm ve değişimler geçirmiştir. Safevîler döneminde de kendini gösteren değişimin en önemli sebepleri arasında bu döneminin şairlik tarzı, Şiiliğin resmileşmesi, din bilginlerinin her alanda sözlerinin geçmesi, bir bakıma yönetimde egemen erkler arasında yer alması gibi etkenler ön plana çıkar (Safâ, 1371 hş., V / I: 521).

IX./XV yüzyıldaki özellikleriyle beğenilir mazmûnlar, hayal ürünü ve sade bir dilin kullanıldığı Safevîler dönemi şiiri; bu dönemin sanatı gibiydi. X./XVI. yüzyılda Şeref-i Kazvînî, Ğazâlî-yi Meşhedî, Vahşî-yi Bâfkî, Senâî-yi Meşhedî, Orfî-yi Şîrâzî, Muhteşem-i Kâşânî gibi ünlü şiir üstatlarından bir grup şair IX.-XV. yüzyıl sonları ve X. / XVI. yüzyıl başlarındaki şairlerin tarzlarında birtakım yeniliklere girişilirse de daha çok bu döneme yakın özellikle Herât edebî çevresindeki şairlerin dil ve ifadelerinin etkisinde idiler ve hatta gazel ve kasidelerinde o ekole mensup şairleri örnek alıyorlardı (Safâ, 1371 hş., V / I: 522).

Safevîler döneminde üslupların çoğalması ve çeşitlenmesi gözden uzak tutulmaması gereken konulardandır. İki buçuk yüzyıl süren bu uzun dönemde değişik bölgelerde çok sayıda şair yetişti. Muhteşem ve Vahşî gibi bu dönemin başında yaşayan şairlerin, Sâib ve Nevres gibi bu dönemin sonlarında yaşamış şairlerle aynı olması düşünülemez. Zamîrî-yi İsfehânî, Ğazâlî-yi Meşhedî ve Orfî-yi Şîrâzî'ye, Feyzî, Ekberî-î Âbâdî, Şevket-i Buhârî, Hâşimî-i Dehlevî, Bîdil-i Azîmâbâdî'ye aynı gözle bakılamaz (Safâ, 1371 hş., V / I: 522-523).

Bu dönemin şiir tarihinde kayda değer konulardan biri, şairlerin yeni mana ve yeni mazmûnlar hatta yeni lafızlar kullanmakta kendi tabirlerince yenilikçilikte ısrarlı olmalarıdır. Böylesi bir kalkışma doğal olarak şairlerin öncekilerin düşünce ve sözlerini tekrar etmedeki yorgunluklarının sonucuuydu. Fakat onların bu yoldaki başarıları sanıldığı kadar süratle olmadı. Bu tarz ve üslup yenileme işi XI./XVII. yüzyılın ikinci yarısına kadar yani Sâib dönemine kadar sürdü. Bu yenilik getirmeye yönelme Timurîler dönemi sonlarından yani Fiğânî (ö. 925 / 1519), Hilâlî (ö. 936 / 1529) gibi şairlerin ortaya çıktığı dönemden itibaren güçlenmiş ve X.-XVI. yüzyılda Vahşî (ö. 991 / 1583), Orfî (ö. 999 / 1590) ve Feyzî (ö. 1004 / 1596) gibi şairleri arkasından sürüklemiştir (Safâ, 1371 hş., V / I: 543-544).

Her ne kadar Safevîler döneminde yenilikçilik düşüncesi hemen hemen bütün şairler arasında yaygın idiyse de bu dönemde geçmiştekilerin tanınmış eserlerini taklit

aynı şekilde gücünü koruyordu. Hâkânî, Enverî, Zahir ve Kemaluddîn-i İsmâil gibi bir takım söz ustaları kasidede, Sadî'den Fiğânî'ye kadar gazelciler, Firdevsî'den Hatifi'ye kadar kahramanlık şiiri yazan şairler, Nizâmî, Emîr Husrev-i Dihlevî ve Câmî gibi hikayeciler “nazire söyleme”, “karşılama” ya “takip” ve “cevap verme” konusunda şairlerin ilgilerini çekiyorlardı (Safâ, 1371 hş., V / I: 49).

Safevîler dönemi şiirinde diğer önemli bir konu lafzî sadelik ve şiir dilinde yeniliktir. Öyle ki dil, önceki şairlerin diliyle tamamen farklıdır. Elbette dilin bu köklü değişimi söz konusu dönemde yeni bir durum olmayıp aksine IX.-XV. yüzyılda ortaya çıkan ve izleri yavaş yavaş şiirde ve özellikle gazelde belirginleşen durumun devamıydı. X.-XVI. yüzyıla geldiğimizde şiirde, VIII.-XIV. ve IX.-XV. yüzyıl şairlerini izlemede ısrarlı birkaç kişinin dışında dilin sadeleştiğini görüyoruz (Safâ, 1371 hş., V / I: 552).

Sözde sadelik yeni manalar, ince nükteler ve derin mazmûnlarla beraber olduğu zaman doğal olarak şairi şartlanmadan çıkarıp sade söylemeye zorladı. Yani Ğazâlî-yi Meşhedî'nin söylediği gibi, şair tekellüf ve tasannu yapmadı, aksine onun yerine zamanını yeni ve derin manalar bulmakla geçirdi. Fakat daha önce de söylediğimiz gibi şairlerin işi sadece ince manalara yönelmekle sınırlanmadı; aksine onların derin mazmun arayışı her adımda öncekinden daha çok derin hayallere dalmaya zorladı ve her beyitte kullanılan sınırlı sözde ince hayallerin açıklanması tam bir ustalık ve maharet istediği için yavaş yavaş hayalcilik daha da güçlendi ve sözü süsleme daha zayıfladı. Bu durumda da bir dereceye kadar önceki dönemlerde olan şairliğin ağır şartlarından bir kısmı terk edildi. İş şairlerin hatta ustalık taslayan şairlerin bile lafızda bir takım hatalar yapması derecesine ulaştı. Yine de başlangıçtan dönemin sonuna kadar şiir dili sadeliğini korudu ve daha çok o dönemin konuşma diline yakın eserler verildi. Bu, şiirde yenilikçiliğin bir türü veya yeni tarzın özelliklerinden biriydi. (Safâ, 1371 hş., V / I: 553-554).

Safevîler dönemi şiirinin önemli özelliklerinden biri de ilk örnekleri Herât edebî çevresinde, özellikle Sultan Hüseyin Baykara ve Emîr Ali Şîr Nevâyî döneminde görülen Hint Üslubunun¹ ortaya çıkması, birçok şairin -gerek İran içerisinde gerekse Anadolu ve Hint yarımadasında- bu tarzın takipçileri olarak dizelerini kaleme almasıdır. Bunun yanı sıra söz konusu şairlerin çeşitli sosyal gruplara bağlı ve farklı çevrelerde yaşamış olmaları söyleyiş tarzlarının birbirlerinden farklılık göstermesine neden olmuştur (Zerrînkûb, 1380 hş., X: 571).

Hint üslubu dönemi, Fars Edebiyatı tarihinin gazel çağı sayıldığından dolayı bu üslubun en önemli şiir kalıbı gazeldir. Aşk konulu gazeller dışında bu dönemde bir tür

¹ Hint Üslûbu, sözlükte “bir şeyi eritmek, kalıba dökmek; kalıp, tarz ve üslûp” anlamlarındaki sebk kelimesi terim olarak “ibarenin tarz ve tertibi” mânasına gelir. Sebk-i Hindî ise XVI-XVIII. yüzyıllarda Hindistan'da ve Hindistan dışında yaşayan, Hint felsefesi, edebî zevki ve şiirinin etkisinde kalan şairlerin oluşturduğu şiir anlayışını ifade eder. Terim ilk defa İranlı şair Muhammed Takî Bahâr tarafından kullanılmıştır. Hindistan'daki Bâbürlü Devleti döneminde hükümdarlar, devlet adamları ve diğer ileri gelenler, çoğu Safevî hanedanının dinî ve siyasi baskısından kaçan şair ve ediplere kapılarını açmış, yazdıkları şiirleri için ihsanda bulunmayı âdet edinmişti. Bu tutum o dönemin şairlerini bölgeye çekmiş, burada öncekinden farklı bir üslûpta ortaya çıkan şiir tarzına sebk-i Hindî denilmiştir. (Bilkan, 2009, XXXVI: 254)

hikmet ve tasavvuf temalı gazel de yaygındı. Bu durumun yarımada yerleşik Müslüman İranlılar'ın Hintli bilim adamlarıyla yakınlıkları, Hint dilinde yazılmış metinlerin tercüme edilmesi yoluyla tanışmalarından kaynaklandığı söylenebilir (Zerrînkûb, 1380 hş., X: 571).

Safevîler dönemi gazellerinin şaheserleri ve bu asır şairlerinin düşünce ve edebî zevklerinin en güzel örnekleri Sâib-i Tebrîzî'nin (ö. 1081 / 1670) şiirlerinde görülür. Sâib'in şiirinde hikmet ve tasavvufun yanı sıra yeni bir takım mazmûnlar da yer almaktadır. Sâib'in sözünün en önemli özelliği gazelini oluşturan birbirinden farklı çeşitli unsurların dengeli olmasıdır. Hint tarzının en ünlü ve en fazla gazeli olan şairi Sâib, Hint üslubu konusunda diğer şairlerden daha çok söz söylemiş ve tarzın önemini kavramış, tarzın önemine vurgu yaparak "bir şairin kendi özgün tarzını yaratmadıkça şair olamayacağı" yargısında bulunmuştur. Bu üslubun abartılı şeklini Mîrzâ Abdulkadir-i Bîdil-i Dihlevî (ö. 1133 / 1721)'nin şiirlerinde bulmak mümkün. Hint Bâbürlülere (sal. 932-1274 / 1526-1858) döneminin son büyük şairi olan Bîdil, karmaşık, renkli, kapalı mazmûnlar, istiareler ve gizemli hayallerden oluşan bir tür tasavvufî gazel söylemiş ve bu da Orfî, Kelîm, Sâib, Tâlib ve Nezîrî'nin dizelerinin onunla karşılaştırıldığında daha anlaşılır olduğunun düşünülmesine sebep olmuştur. (Zerrînkûb, 1380 hş., X: 571).

Geçmiş dönemlerde oldukça revaçta olan kaside bu dönemde o kadar önem ve itibar görmedi. Bununla birlikte dönemin bazı şairlerinin kaside söyleme konusunda çağdaşları diğer şairlere karşı üstünlükleri vardı ve bu tür sözün hakkını diğerlerinden daha iyi veriyorlardı. Muhteşem-i Kâşî, Orfî-yi Şîrâzî, Tâlib-i Amulî ve Kelîm-i Hemedânî bu dönemin iyi kaside söyleyenleri arasında yer alır. (Mu'temen, 1371 hş., 175) Kaside tekniğinde daha çok ün kazanan Orfî bu konuda şöyle der:

"Orfî, kaside önceki şairlerin işiydi; sen aşıklar kabilesindensin ve görevin gazel söylemektir." (Kulliyât-i Orfî-yi Şîrâzî 1378 hş., II: 119).

Bu dönemde kaside, ince mazmûnlardan, hayalcilikten ve Hint üslubunun diğer genel özelliklerinden yoksun değilse de, genel olarak gazelden daha sadedir. İçeriğini anlamada fazla dikkate gerek yoktur. Kasidelerin genel yapısı, önceki söz ustalarının kasideleriyle önemli ölçüde farklılık göstermez. Belki de bu dönemin kaside şairleri kendi hayalleriyle geçmiştekilerin tarzını izlemişlerdir. Şair genellikle bir gazel ile başlar veya ululama, övgü ve betimlemeğe dayalı olarak teşbîb ve benzeri şeylerle devam eder. Sonra memdûhun adına işaret edip onun cömertlik, kahramanlık, yiğitlik ve liyakatli oluşunun derecelerini açıklar, ayrıca kendi durumunu belirtip eğer arzu ve ihtiyacı varsa ortaya koyar. Nihayet memdûha duayla bitirir. Fakat lafız, metin ve tarz bakımından maksadın açıklanması, kelime ve terkiplerin ahengi, memdûhun karşısında aşırı tevazu ve bağlılık, kendi yetenek ve olgunluğuna fevkalade güvenme, yeni mazmûnlar ve kullanılma yeni şeyler ortaya koymaya çalışma, mecaz çeşitlerinin çokluğu, lafız ve mananın karmaşıklığı ve kapallığında öncekilerin kasideleriyle önemli ölçüde farklılıkları vardır (Mu'temen, 1371 hş.: 176).

Bu dönemde önemli oranda Şîî imamlarına mersiye söyleme, onları övme yaygındı ve bu iş Safevî şahlarının dinî siyasetlerinin doğal sonucuydu. Bu hanedanlık egemenliklerinin başlangıcından itibaren şiddetle İran'da Şîalığı yaymaya başladılar. Bu

yolda hiçbir şekilde siyasî, ahlakî, ilmî ve edebî mücadeleden kaçınmadılar (Safâ, 1373 hş.; 77).

Bu durum İran şairlerinin de bu konuyla ilgilenmelerine, onların beğenilmeleri ve düşmanları yerme hakkında şiir söylemelerine ve aynı şekilde din alimlerinden büyük bir grubun Fars nesriyle Şîî fıkıh ve inançlarının ilkeleri hakkında bir takım kitaplar yazmaya kalkışmalarına sebep oldu. Din temalı şiirler konusunda bu dönem şairleri arasında Kerbelâ şehitlerinin matemi hakkında on iki bendlik mersiyesiyle ün kazanmış olan Muhteşem-i Kâşânî ön sıralarda yer alır. Onu Ehl-i beyte mersiye söyleme hususunda özel bir tarzın temel atıcısı saymak gerekir. Bu tarz Muhteşem'den sonra uzun bir süre devam etti ve bazı büyük şairler onu takip edip geliştirdiler (Safâ, 1373 hş.: 77).

Safevîler döneminde kahramanlık ve millî destanları şiirin ana konuları olarak işlemek söz konusu değildi. Fakat bu dönem şairleri Timurlular dönemi şairlerinin tarzıyla zamanın padişahları ve büyükleri hakkında tarihî manzûmeler söylüyorlardı. Bu çağın manzûm hikâyelerinin diğer bir türü de dinî içerikli kahramanlık hikâyeleridir. Bu edebî tür de Safevî şahlarının Şîî inançlara verdikleri değerden dolayı ortaya çıkmıştır. O türde; menkıbeler, İslâm peygamberinin ve Şîî ileri gelenlerinin mucizeleri çoğunlukla edebî değerden yoksun ve orta düzeyde kahramanlık destanları düzeyinde anlatımların konusu olmuştur (Zerrînkûb, 1380 hş., X: 571-572).

Buradan hareketle diyebiliriz ki; bu dönem şiiri lafız, kelime seçimi, ifade gücü ve terkip kullanma bakımından ve birkaç güçlü şair dışında o kadar dikkate değer değildir. (Safâ, 1347 hş.:185). Bunun sebepleri arasında; bu dönemde şairlerin Sâmânîler, Gaznelîler, Selçuklular ve diğer hanedanlar dönemlerindeki gibi alışlagelen eğitimleri alamamaları, Farsça ve Arapça'ya tam manasıyla vakıf olamamaları da önemli ölçüde yer alır. Buna ek olarak şiirin saraydan çıkarak halkın arasına girmeğe başlaması Timurlular zamanında güç bulan durumun bu dönemde daha da genelleşerek yaygınlaşması da sayılabilir. Bu durum her ne kadar şiirde çeşitlilik ve yeniliğin oluşmasına sebep olduysa da tarz ve dil kuralları bakımından zayıflamaya yol açtı. (Safâ, 1373 hş.; 77).

Safevîler Döneminde Nesir

Safevîler döneminde Fars nesri, Osmanlı topraklarından Hindistan'ın en uzak noktalarına kadar geniş bir alanda yayılmış ve çeşitli konularda kaleme alınmış çoğu edebî değerden yoksun birçok eser kalmıştır. Lafız zayıflığı ve göreceli yalın düşünce düzeyi bu dönem nesrinin özelliği olarak bilinir. Bu dönem nesrini sade, sanatlı ve yarı sanatlı olmak üzere üç kısma ayırmak mümkündür. Sade nesirle yazılmış olanlarına *Tezkire-yi Şâh Tahmâsb*, *'Alemârây-i Safevî*, *Heft İklîm*, *Mecalisu'l mumînîn* örnek verilebilir. Sanatlı nesir örnekleri arasında ise Vahîd-i Kazvînî'nin *Abbâsnâme'si*, Mîrzâ Berhordâr Turkmânî'nin *Ferâhî'nin Mahbûbu'l Kulûb'u*; yarı sanatlı eserler içerisinde ise *Habîbu's siyer*, *'Alemârâ-yi 'Abbâsî*, *Ahsenu't tevârih* sayılabilir. (Zerrînkûb, 1380 hş., X: 572).

Genel olarak bu dönemin mensur eserleri şu türlerde kaleme alınmıştır:

1- Edebî kitaplar:

Bazılarınca o dönemler Hindistan'ının genel konulara yer veren bir ansiklopedisi sayılan *Ayîn-i Ekberî*'i ve *Kelîle ve Dîmne*'den yeni bir versiyonu olan *Ayyâr-i dâniş* gibi.

2- Tarih kitapları:

Handmir'in *Habîbu's siyer*, İskender Beg-i Munşî'nin '*Alemârâ-yi Safevî*, Hasan-i Rûmlû'nun *Ahsenu't tevârih*'i gibi.

3- Tezkireler:

Mecâlisu'l-muminîn, *Tuhfe-yi Sâmî*, *Heft İklîm*, *Mecâlisu'n nefâyis* ve *Riyâzu'ş- şuarâ* gibi.

4- Sözlükler:

Ferheng-i Cihângîrî, *Ferheng-i Reşîdî*, *Ğiyasu'l lugât* ve *Burhân-i Katî* gibi.

5- Şîî bilginlerinin kaleme aldığı dinî kitaplar:

Şeyh Bahai'nin *Cami'-i Abbâsî'si*, Meclisî'nin *Hayâtü'l Kulûb*'u, Feyz-i Kâşânî (1091 / 1680)'nin *Kelimât-i meknûnî'si*, Lâhîcî'nin *Govher-i Murad*'ı gibi.

6- Hikâyeler:

Hindistan'da İran'dan daha ileri düzeylerde daha geniş kesimlerde yaygın olan o zamanın saraylarında, aristokrat çevrelerde ve emirlerin konaklarında ki hikâyeye okuma geleneğinin sonucu olarak ortaya çıkan hikâyeye yazımcılığının örnekleri arasında *İskendernâme* ve *Dârâbnâme*'nin yeniden düzenlenmiş versiyonları, *Tutînâme* ve *Rezmnâme* gibi eserler.

7- Tercümeler:

Hem Arapça'dan hem Sanskritçe'den yapılan tercümeler, *Mehabaharata* ve *Ramayana* tercümeleri gibi.

Safevîler Döneminin Nesir Özellikleri:

1. Ayet ve Hadislerden faydalanma.
2. Arapça ibare ve atasözlerinden faydalanma.
3. Nazım ve nesirde karışıklık.
4. Genellikle yanlış ve bazen doğru şekilde kullanılan ve her halükarda hoşça gitmeyen vasf etme şekli.
5. Arapça kurallara göre çoğul yapma.
6. Sıfat-mevsuf uyumu.
7. Tamlamaların ardı ardına tekrarı.
8. Uzun cümleler.
9. گشتن, نمودن gibi fiillerin mecazi anlamda kullanılması.
10. Farsça ve Arapça bileşikler içerisinde yanlış terkiplerin kullanılması.
11. Türkçe ve Moğolca kelimelerin çokluğu.
12. Saygı dolu lakaplar.
13. Eski Fars dili özelliklerini ortadan kaldırma. (Şemîsâ, 1373 hş.: 214).

Sonuç

Elbette Safevîler dönemi şiir ve edebiyat sevenlerden tamamen yoksun değildi. Bu hanedanın iki yüz yıllık saltanatı süresince ilim ve edebiyatı teşvik eden hatta kendileri de şiir söyleyen hükümdarlar da vardı. Büyük Şâh Abbâs, Sultan İbrahim-i Safevî, İmâm Kulî Hân, Hüseyin Hân Şâmlû ve diğer bir grup, edebiyatçıları teşvik edenlerdendi. I. Şâh İsmail'in kendisi şiir söylüyordu ve divanı vardı. Fakat bu tür şair ve komutanların sayısı azdı ve daha önemlisi bunlardan hiç biri şairlere yeterince ikram ve bağışta bulunmuyorlardı. Böylece bu uzun dönemde Fars şiiri gereken parlaklığı ve gelişmeyi bulamadığı gibi gerilemeye de yüz tuttu. (Vezînpûr, 1347 hş.: 379).

İran tarihinde Safevîler dönemine genel olarak baktığımızda şunları söyleyebiliriz: Daha önce de değinildiği gibi Şîî mezhebi yaygınlaştı ve resmileşti. Bu dönemde İran'da aşamalı olarak kültür ve buna bağlı olarak da edebiyatta etkili olan yeni düşünce tarzı egemen oldu. Diğer bir dikkate değer konu da İran birliği, onun güçlenmesi ve iktisadî durumun iyileşmesi, şehirlerin gelişmesi, Avrupalılarla bağlantının geliştirilmesi, ticaretin genişlemesidir. Başka bir konu da Azerbaycan'da Azerî dilinin ortadan kalkacağı şekilde Türkçe'nin yaygınlaşmasıdır. Bu dönemin ünlü şairi Sâib, Türkçe olarak sekiz gazel söylemiştir. Şâh İsmail de "Hataî" mahlasıyla Türkçe şiir söylemiştir. Aynı dönemlerde Osmanlı Devletinin edebiyat dili Farsça'ydı. Resmi yazışmalar Farsça olarak yapılmış ve bazı Osmanlı padişahları da Farsça şiir söylemişlerdir. Öte yandan Hindistan'la İran'ın yakın ilgisi ve o bölgede Fars dilinin tam olarak yaygınlaşması, önemli edebî akımların ortaya çıkması ve sayısız kitapların yazılması da dikkat çekicidir.

Kaynaklar

- Bilkan, Ali Fuat. (2009). *Sebk-i Hindî*, I-XXII, İstanbul.
- Gökhan, Asuman (2004). *Fasîhî-yi Herevî, Hayatı, Divanının Tenkitli Metni ve Tahlili*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Humâyî, Celâluddîn. (1375 hş.). *Târîh-i Edebiyyât-i Îrân* (nşr. Mâhduht-i Bânû Humâyî) Tahran.
- Kulliyât-i Orfî-yi Şîrâzî*. (1378 hş.). (nşr. Muhammed Veliyyu'l-Ensârî), Tahran.
- Mu'temen, Zeynulâbidîn. (1371 hş.). *Tahavvul-i Şi'r-i Fârsî*, Tahran.
- Safâ, Zebihullâh. (1371 hş.). *Târîh-i Edebiyyât Der Îrân* I-VI. Tahran.
- Safâ, Zebihullâh. (1373 hş.). *Muhtasarî Der Tarih-i Tahavvul-i Nazm u Nesr-i Parsî*, Tahran.
- Safâ, Zebihullâh. (1347 hş.). *Târîh-i Ulûm u Edebiyyât-i İrânî*, Tahran
- Şemîsâ, Sîrûs, (1373 hş.). *Sebkşînâsî-yi Nesr*, Tahran
- Tokmak, A. Naci. (2000). "İran", *DİA*, XXII, İstanbul: 422-424
- Üstün, İsmail Safa. (1995). "İran" *DİA*, XXII, İstanbul: 400-404
- Vezînpûr, Nadir. (1347 hş.). *Medh, Dâğ-ı Neng ber Sîmâ-i Edeb-i Farsî*, Tahran.
- Zerrînkûb, Abdülhuseyn, (1373 hş.). *Nakd-i Edebî*. Tahran.
- Zerrînkûb, Abdülhuseyn. (1380 hş.). "İran", *DMBİ*, X, 571-572 Tahran.